

ПРОФЕСІЙНЕ МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано етапи професійного мислення психолога (виникнення проблемної ситуації; формулювання завдань та гіпотез; прийняття рішення; рефлексивне оцінювання прийнятого рішення; трансляція та практична реалізація прийнятого рішення), визначено основні механізми та феномени мисленнєвого пошуку.

Ключові слова: етапи професійного мислення, психолог, проблемна ситуація, мисленнєві механізми.

I. Вступ

Одним з невирішених завдань сучасної психологічної науки є дослідження мисленнєвої діяльності фахівця взагалі та психолога зокрема. Адже незважаючи на велику кількість праць, присвячених феномену професійного мислення у психології, на сьогодні не існує єдиного підходу щодо його розуміння, а наукові позиції авторів характеризуються різним методологічним підґрунтям і, відтак, є суперечливими, часто недостатньо обґрунтованими. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність подальших досліджень феномену професійного мислення у двох аспектах: змістовному як певної статичної системи компонентів та процесуальному як динаміки етапів мисленнєвого пошуку.

Здійснений нами аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати, що достатньо ґрунтовно дослідженим є процесуальний аспект професійного мислення управлінців (А.В. Карпов, Г.П. Щедровицький), педагогів (М.М. Кашапов, Ю.К. Корнілов), майстрів (Д.М. Завалішина), винахідників (Т.В. Кудрявцев), дизайнерів (О.І. Генісаретський), лікарів (В.П. Андронов) та ін. Проте майже невизначеними залишаються особливості перебігу професійної мисленнєвості психолога, яка за специфікою свого предмета значно відрізняється від інших, є надскладною метамисленнєвою.

II. Постановка завдання

Мета статті полягає у характеристиці етапів професійного мислення психолога як складного, інтегративного процесу. Завдання статті: 1) визначити основні етапи професійної мисленнєвості психолога; 2) розкрити сутність її основних механізмів, що забезпечують перехід з одного етапу на інший; 3) охарактеризувати основні мисленнєві феномени, які зумовлюють успішність мисленнєвого процесу.

III. Результати

Професійне мислення психолога, як і будь-який психічний процес, розгортається у напрямі від відносно глобального та нерозділеного відображення дійсності до більш повного та точного, від слабо деталізованої, проте загальної картини світу до структурованого цілісного її відображення

[6, с. 162]. Відтак, дослідження професійного мислення психолога як особливого психічного процесу обов'язково передбачає розгляд його етапів, на кожному з яких відбуваються певні якісні зміни і самого процесу, і результатів, що виникають у ньому.

Передусім зазначимо, що вперше етапи мислення описав А. Пуанкаре як стійкі фази творчого процесу. Пізніше Г. Уолесс виокремив чотири етапи, які традиційно розглядаються у психології: 1) підготовка – етап прийняття та засвоєння умов і вимог завдання; перші спроби знайти рішення на основі прийомів та способів, що існують у минулому досвіді; 2) дозрівання – більшою мірою неусвідомлена розробка чи пошук ідей рішення; 3) осяяння – миттєве розуміння основних зв'язків та відносин проблемної ситуації; формулювання ідеї рішення або готової відповіді; 4) перевірка – перевірка адекватності результатів попереднього етапу умовам завдання; якщо в результаті перевірки знайдено рішення відхиляється, то суб'єкт повертається на перший або другий етап [9].

Отже, зупинимось на характеристиці змісту етапів професійного мислення психолога.

На першому етапі мисленнєвого процесу відбувається виникнення у професійній діяльності психолога проблемної ситуації, яка є результатом трансформації діяльній ситуації у стимульну та відповідного перетворення останньої: проблемна ситуація ніби "виростає" з діяльності. Спираючись на положення Ю.К. Корнілова [5], під стимульною ситуацією нами розуміються зміни у діяльності, які зафіксовані суб'єктом і підлягають подальшому розгляду.

Цей етап розпочинається із так званої інформаційної підготовки або "внутрішнього сканування" (А.В. Карпов [2]), яке дає змогу здійснити перехід від стимульної до проблемної ситуації.

Ґрунтуючись на результатах досліджень Д.М. Завалішиної [1], Ю.К. Корнілова [5] та ін., крім трансформації стимульної ситуації у проблемну, можна виокремити ще три шляхи її розвитку. Якщо проблемність є не стільки актуальною, а можливості її подолання є невеликими, то стимульна ситуація гальмується, перетворюючись у "перспек-

тивну проблему"; вона не відкидається зовсім, а надалі може трансформуватися у проблемну ситуацію. Крім того, стимульна ситуація може трансформуватися у "полегшену проблему" – суб'єкт її приймає, але у спрощеному, скороченому варіанті, не враховуючи проблемності у повному обсязі. Це може бути пов'язано як з недостатньою професійною компетентністю фахівця, незрозумінням ним суті ситуації, так і з прагненням "зробити вигляд вирішення". Нарешті, стимульна ситуація може просто відкидатися суб'єктом як невіршена, малосуттєва чи як така, що не відповідає його професійним функціям.

Отже, на цьому етапі професійного мислення психолога найважливішим є сприйняття проблемної ситуації, тобто складання її образу, оскільки саме від нього буде залежати як хід вирішення завдання, так і його результат.

Основними чинниками сприйняття проблемної ситуації нами визначено такі:

- *суб'єктивні класифікації ситуацій професійної діяльності фахівця*: сприйняття проблемної ситуації це і є актуалізація у фахівця існуючої типології проблемних ситуацій, при чому таких типологій може бути декілька й вони постійно змінюють одна одну;
- *рівень професійної компетентності фахівця*: оскільки у процесі професійного зростання видозмінюються типології проблемних професійних ситуацій фахівця, сприймання ситуації стає все більш надситуативним, безпосередньо не пов'язаним з певним моментом професійної діяльності;
- *прогнозований результат вирішення проблемної ситуації*, оскільки він визначає відбір та оцінювання отриманої інформації;
- *попередні рішення проблемних ситуацій*, так звані "заготовки синтезів" за Б.М. Тепловим, – це такі готові блоки майбутнього рішення, зокрема схеми збору інформації про ситуацію, які так само, як і прогнозований результат, не скасовують необхідність мислення, але певним чином організують його [12]. До "заготовок синтезу" можна віднести деякі прийоми виходу з ускладнень, які неодноразово приводили фахівця до успіху у вирішенні попередніх проблемних ситуацій, внаслідок чого аналіз нової проблемної ситуації здійснюється з позицій того, наскільки адекватний щодо неї випробуваний прийом вирішення. Відповідно до мінливих умов відбувається його коректування, своєрідна адаптація до нової ситуації при збереженні основи, суті відпрацьованого прийому.

Результати експериментального дослідження О.В. Конєвої [4] щодо особливостей сприйняття проблемної ситуації шкільними психологами дали змогу ввести до переліку його чинників джерело стимульної ситуації: піддослідні класифікували першочерго-

вість, невідкладність вирішення проблемної ситуації, що пов'язана не із самим психологом, не з його клієнтом, а з об'єктивним перебігом подій, пов'язаних із його безпосередніми професійними функціями. Інші стимульні ситуації, джерелом яких був клієнт психолога, а також сам психолог, розглядалися як непершочергові, необов'язкові, аж до того, що вони сприймалися як такі, які "не потрібно вирішувати, а краще зробити вигляд, що ти їх вирішуєш" [4].

Важливим є те, що якщо проблемна ситуація означає неадекватність, неузгодженість в одному з ланцюгів діяльності, а її місце у діяльності, як і зміст та значущість, може бути різним, то її виникнення також може бути різним. Для психолога-професіонала виникнення проблемної ситуації у більшості випадків не може бути неочікуваним, частіше за все він цілеспрямовано шукає її. Із цим пов'язано і "вміння бачити" проблемну ситуацію за С.Л. Рубінштейном, що пов'язано зі знанням фахівцем предмета й об'єкта своєї діяльності, рівня їх проаналізованості.

Таким чином, вслід за Д.М. Завалішиною [1], А.В. Карповим [3], а також за результатами наших власних досліджень, можна стверджувати, що на першому етапі мисленнєвої діяльності відбувається типологізація психологом професійного простору за такими параметрами:

- 1) оцінювання певної професійної ситуації як проблемної або як такої, що не потребує особливих інтелектуальних зусиль для її подолання (фахівцю вже відомі способи стабілізації, вирішення подібних ситуацій): ситуації проблемні – неproblemні;
- 2) оцінювання значущості ускладнення, яке виникло, для виконання цілісної діяльності: ситуації необхідні – необов'язкові;
- 3) оцінювання психологом ступеню вирішуваності ускладнення, що виникло: ситуації розв'язні – нерозв'язні, складні – легкі;
- 4) віднесення психологом ускладнення до певного аспекту професійної діяльності: ситуації, що зумовлюються переважно особливостями клієнта, його життєвою ситуацією, особливостями професійного простору, власними можливостями та ін.;
- 5) оцінювання оперативності втручання, термінів реалізації рішення, що формується: ситуації термінові – нетермінові, оперативні – відстрочені;
- 6) оцінювання доцільності делегування вирішення проблемної ситуації іншим фахівцем: ситуації безпосередньої діяльності самого психолога – опосередкованої діяльності;
- 7) оцінювання внутрішніх ресурсів клієнта щодо використання директивних технік, можливостей ефективного застосування "домашнього завдання" та ін.

Механізмом трансформації стимульної ситуації у проблемну ситуацію є проблема ситуація як особлива інтелектуальна процедура, що реалізує, з одного боку, суб'єктивну оцінку деякої об'єктивної ситуації як

проблемної, з іншого – попереднє осмислення невідомого (проблеми, питання), а також прогнозування такого кола обставин та чинників, які можуть бути причетними до вирішення проблемної ситуації [1, с. 265].

Одним з механізмів професійного мислення психолога на цьому етапі є професійні узагальнення, стереотипізація.

Вперше механізм стереотипії був описаний Л. Секеєм [10]: "Існує певне похідне знання, що безпосередньо не виявляється в процесі мислення, але впливає на нього. Різні установки на вирішення завдання, характер підходу до нього – усе це залежить від "первинного знання", яке тим самим сприяє або заважає вибору правильного напрямку мислення. Склад цього первинного знання та його функціональна роль можуть бути розкриті за допомогою відповідних експериментальних умов. Інтроспекція піддослідного не може надати будь-яку корисну інформацію для дослідження" [10, с. 349]. Отже, ученим було виокремлено риси стереотипії: наявність установок на вирішення, неусвідомленість, їх багатоваріативність.

Стереотипія є складним механізмом самоорганізації, здійснення кроків мислення, своєрідною стратегією, та включає до себе навички, евристики, способи, знання про властивості, узагальнення, механізми оцінювання [5] тощо. Стереотипія професійного мислення забезпечує складні форми його вбудованості у діяльність, його спрямованість на реалізацію: виявлення проблемності, визначення ступеню її значущості, смислу та необхідності її подолання; виявлення умов та їх аналіз; визначення місця та ролі проблеми у контексті діяльності, а отже, – часу та енергії, які можуть бути витрачені на вирішення проблеми.

Отже, рух мисленнєвого процесу забезпечується складною системою стереотипії, адекватної професійній діяльності, її умовам, засобам, специфіці завдань і функцій. Неадекватна реалізація стереотипії може бути джерелом проблемності.

Другим етапом професійного мислення психолога є етап формулювання завдань та пошуку рішень (формулювання гіпотез).

На цьому етапі відбувається поділ проблемної ситуації на дане (відоме) та невідоме завдяки дослідженню проблемного простору, що приводить до формулювання завдань, в узагальненому вигляді поданих як мета, поставлена в певних умовах, що перешкоджають її безпосередньому досягненню.

Основним механізмом, що забезпечує мислення на цьому етапі є цілеутворення. Для цього психологу необхідно мати образ результату професійної діяльності. Важливим є те, що результат професійної діяльності психолога завжди нормований, він формується у майбутнього фахівця протягом фахової підготовки та може бути поданий у двох формах: 1) мета-образ – це безпосередньо спрямовувальна та регулю-

вальна діяльність на всіх її етапах; 2) мета-завдання – регулювальна діяльність крізь певний кінцевий результат, що виступає у формі завдання [14, с. 159]. Крім того, на етапі утворення образу результату професійної діяльності необхідним є формування уявлень про його якість, для чого необхідним є визначення основних її параметрів як якісних, так і кількісних. Для психолога такими параметрами є, наприклад, тривалість взаємодії з клієнтом, екологічність технік, що використовуються, власний психоемоційний стан й ін.

Відповідно, механізмом, який забезпечує створення образу професійної ситуації є проектування – створення, опису, зображення або концептуальної моделі неіснуючого об'єкта із заданими властивостями; процес продумування того, чого ще немає, але воно має бути [8].

Проектування здійснюється завдяки антиципації – здатності людини, її мислення уявити, передбачити спосіб вирішення проблеми до того, як вона буде реально вирішена; психічного процесу, що забезпечує можливість приймати ті або інші рішення з певним часово-просторовим попередженням подій "із забіганням уперед" [6, с. 94].

Варто відзначити, що завдання, які ставляться психологом, виходячи зі специфіки професійних проблем і предмета його професійної діяльності, характеризуються такими особливостями: 1) частіше за все вони є завданнями-описами, тобто вони вкрай рідко задаються на мові тієї галузі знань, засобами якої можуть бути вирішені; 2) вони є завданнями, які характеризуються неповними умовами або надлишковими та не дають змоги зробити однозначні висновки; 3) вони завжди потребують перевірки.

Крім того, як свідчать результати багатьох психологічних досліджень [1; 5], перехід "проблемна ситуація – завдання" не є лінійним, адже у ситуації формулювання завдань у професійній діяльності, коли суб'єкт сам виокремлює різні обставини діяльності та характеристики об'єкта як умов завдання, багатоваріативність фактично вирішуваних завдань є ще більшою та детермінується як усіканням кількості цих умов, так і їх довільним збільшенням завдяки залученню життєвого та професійного досвіду. Отже, психологу необхідно здійснювати перевірку заданого компонента узагальненої моделі вирішення мисленнєвого завдання.

Вирішення поставлених завдань потребує формулювання гіпотез – наукових припущень, істинне значення яких невизначене, особливих імовірнісних тверджень [8].

Визначальним чинником постановки мети, формулювання завдань і гіпотез є розуміння психологом ситуації професійної діяльності як особливого феномену – процесу реконструкції, структурування та реінтерпретації проблемної ситуації, об'єкта розуміння, ментального акту встановлення зв'язку тексту та дійсності, моделювання та побу-

дови-використання смислових структур; свідомої форми освоєння дійсності, що передбачає розкриття і відтворення смислового змісту явища, встановлення зв'язку предметів дійсності, розкриття їх смислу та значень [14, с. 167]; здатності осягти смисл і значення предмета чи ситуації [8, с. 284].

Грунтуючись на положеннях засновника психології розуміння В. Дільтея, можна виділити такі сфери розуміння психологом професійної ситуації: розуміння клієнта, його двох рівнів виявлення – внутрішнього (психічного) та зовнішнього (поведінкового); розуміння себе: свого внутрішнього та зовнішнього; розуміння ситуації взаємодії – психологічного простору психолога та клієнта.

Отже, процеси розуміння психологом клієнта (його інформації), простору професійної взаємодії й особливостей власних професійних стратегій зумовлюють як успішність цього етапу професійного мислення, так і мисленнєвої та практичної діяльності в цілому.

Третім етапом професійного мислення психолога є етап прийняття рішення – вибору одного варіанта з декількох можливих.

Результати дослідження процесу прийняття рішення дали змогу стверджувати, що залежно від контексту він може порушуватися, інвертуватися та навіть зникати [2]. У таких ефектах виявляються: інерційний ефект (самопідкріплення першої гіпотези); феномен Ірвіна (переоцінка ймовірності небажаного та бажаного); ефект Стоунера (позитивний/негативний зсув ризику в групових рішеннях); ефект діагностичної збідненості (стійка тенденція до редуціювання похідної множини сформульованих гіпотез до значно меншого обсягу); феномен реактивного опору (будь-який зовнішній вплив на особистість, що обмежує свободу її поведінки у цілому та вибору зокрема, породжує активний опір, спрямований проти цього впливу та ін.).

Важливим мисленнєвим феноменом, який характеризує цей етап професійного мислення, є феномен "відхилення" – закономірних змістовних та процесуальних моментів мисленнєвого процесу, нелінійних, непрямих шляхів вирішення завдання. Відхилення можуть характеризуватися різноманітними формами, такими як: відмова від рішення професійного завдання; підміна діяльності; релаксаційні відхилення; "розширене мислення" – вихід у широкий життєвий контекст; "мислення, що йде" – використання алегорій, ілюстрацій; "відхилення на себе" – оцінні та самооцінні судження суб'єкта з приводу себе самого, своїх можливостей і психоемоційного стану.

Ще одним феноменом третього етапу професійного мислення психолога є феномен свідомої помилки. І хоча діяльність практичного психолога не є суворо алгоритмізованою (випадком є застосування стандартизованого інтерв'ю, наприклад, у кон-

тексті здійснення психологічної експертизи), проте свідомі помилки можуть мати форму уникання етапів консультативного процесу, або переструктурування корекційних форм, або застосування таких психорозвивальних і психокорекційних методів, які не є типовими для певної ситуації та ін.

Отже, позитивні помилки та відхилення від вирішення мають особливе значення у процесі мисленнєвої діяльності та свідчать про гетерогенну, багатоякісну її природу, що дало нам змогу стверджувати не про процес, а про "поліпроцес професійного мислення".

Четвертим етапом професійного мислення психолога є рефлексивний етап, що передбачає рефлексивне оцінювання психологом свого рішення. На цьому етапі відбувається аналіз фахівцем свого рішення як результату мисленнєвого процесу за певними параметрами.

Узагалі в психології [5; 13; 14] виділяються три характеристики результату вирішення завдання. По-перше, – це одиничність "мета – результат" та наявність "побічного продукту". По-друге, – це бажаність результату для суб'єкта, що виявляється як у прямих його визначеннях ("бажаний", "такий, який вимагався"), так і непрямих, пов'язаних із загальною оцінкою рішення ("успішне – неуспішне", "проблема вирішена – невирішена"). По-третє, – це позитивність результату.

Крім того, впорядкованість результату прийняття рішення визначається ймовірнісним плануванням, дослідженим В.Д. Шадриковим. Він зазначив, що професіонал формує не один варіант плану, а декілька, які враховують той або інший варіант розвитку подій, тобто передбачає декілька можливих результатів. У цьому випадку можна говорити про основний та додатковий, резервний результат, або про "поле допустимих результатів" [13].

Ще одним параметром оцінювання фахівцем свого рішення є наявність "антимети", "антирезультату" (за Г.В. Суходольським [11]): у реальній професійній діяльності поряд з передбаченням позитивних професійних результатів фахівець передбачає і результати, які небажані та яких потрібно уникнути. Так, класичним прикладом негативного результату консультативної діяльності психолога є формування співзалежності клієнта як результату нездатності або небажання практика вивільнити його психологічний простір від самого себе, і, відповідно, уникнення цього результату має усвідомлюватися фахівцем.

Отже, результат мисленнєвого процесу психолога, що виявляється у прийнятому ним рішенні, є гетерохронним, множинним, який включає в себе всі результати: зовнішні та внутрішні, позитивні й негативні, прямі та непрямі, основні й резервні.

Базовим механізмом цього етапу мисленнєвого процесу є рефлексія.

Останнім етапом професійного мислення психолога є етап трансляції рішення та/або його практична реалізація.

Особливістю перебігу цього етапу є те, що для практичного психолога-консультанта він настає миттєво, а реалізованість і трансляція рішення фактично виходить у критерії оцінювання. Проте дуже часто відбувається відставання у часі та за змістом практичного здійснення дій від їх когнітивного освоєння [1; 2; 13]. Саме на цьому етапі максимально "вклинюється" у мисленевий процес діяльнісний контекст: певні умови та характеристики об'єкта діяльності, цілі, засоби, професійний і життєвий досвід клієнта.

IV. Висновки

Узагальнюючи вищезазначені положення щодо процесуальної природи професійного мислення психолога необхідно зазначити, що мисленева діяльність фахівця має спіралевідну організацію, вона не будується за типом лінійно-послідовного процесу, а передбачає систематичні повернення етапів, які вже були пройдені на інші, що передують ним; відбувається багаторазове програвання та послідовне збагачення, удосконалення їх змісту. Завдяки чому відбувається корекція етапів, а у цілому – підвищується ступінь погодженості та цілісності процесу.

Список використаної літератури

1. Завалишина Д.Н. Практическое мышление: Специфика и проблемы развития / Д.Н. Завалишина. – М. : Институт психологии РАН, 2005. – 376 с.
2. Карпов А.В. Психология принятия решения в профессиональной деятельности / А.В. Карпов. – Ярославль : Ярославский государственный университет, 1991. – 215 с.
3. Карпов А.В. Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта / А.В. Карпов // Рефлексивные процессы и управление. – 2004. – № 1. – Т. 4. – С. 99–109.
4. Конева Е.В. Восприятие ситуации практической деятельности как этап мыш-

ления профессионала / Е.В. Конева // Психология субъекта профессиональной деятельности : сб. научных трудов / под ред. В.А. Барабанщикова, А.В. Карпова. – Москва ; Ярославль, 2002. – С. 128–139.

5. Корнилов Ю.К. Психология практического мышления : монография / Ю.К. Корнилов. – Ярославль : ДИА-Пресс, 2000. – 205 с.
6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
7. Минигалиева Р.М. Стратегии понимания клиента в индивидуальном психологическом консультировании : дисс. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Социальная психология" / Р.М. Минигалиева. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 270 с.
8. Психология : словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
9. Пушкин В.Н. Эвристическая деятельность человека и проблемы современной науки / В.Н. Пушкин // Хрестоматия по психологии : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / сост. В.В. Мироненко ; под ред. А.В. Петровского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – С. 201–207.
10. Секей Л. Знание и мышление / Л. Секей // Психология мышления : сб. переводов / под ред. А.М. Матюшкина. – М. : Наука, 1965. – С. 343–366.
11. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности / Г.В. Суходольский. – Л. : ЛГУ, 1988. – 85 с.
12. Теплов Б.М. Ум полководца / Б.М. Теплов. – М. : Педагогика, 1990. – 208 с.
13. Шадриков В.Д. Интеллектуальные операции : монография / В.Д. Шадриков. – М. : Логос, 2006. – 108 с.
14. Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека / В.Д. Шадриков. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 284 с.

Стаття надійшла до редакції 06.07.2012.

Гура Т.Е. Профессиональное мышление психолога: процессуальный аспект

В статье проанализированы этапы профессионального мышления психолога (возникновение проблемной ситуации; формулировка задач и гипотез; принятие решения; рефлексивная оценка принятого решения; трансляция и практическая реализация принятого решения), определяются основные механизмы и феномены мыслительного поиска.

Ключевые слова: *этапы профессионального мышления, психолог, проблемная ситуация, мыслительные механизмы.*

Gura T. Professional thinking psychologist: procedural aspect

In clause the analysis of stages of professional thinking of the psychologist (occurrence of a problem situation; the formulations of tasks and hypotheses; acceptance of the decision; reflection of the accepted decision; the compilations and practical realization of the accepted decision), are defined the basic mechanisms and phenomena of thinking.

Key words: *stages of professional thinking, psychologist, problem situation, mechanisms of thinking.*